

1821, αν και το θέμα αυτό βρίσκεται εκτός των ορίων του βιβλίου.

Ο Π.Μ. Κιτρομηλίδης πιστεύει στην βαθμιαία αποσάθρωση του Διαφωτισμού μετά την Επανάσταση με την κριτική του από τους εκπροσώπους του Ρομαντισμού. Στόν *Επίλογο* «Οί προϋποθέσεις του πολιτικού φιλελευθερισμού» γίνεται λόγος για τα κοινωνικά ρήγματα που προκάλεσε ή κίνηση του Διαφωτισμού στόν έλληνισμό. Τό έγχείρημα του Π. Κιτρομηλίδη συνίσταται σέ μία πανοραμική παρουσίαση του νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπου ή μελέτη της πολιτικής σκέψης διασταυρώνεται μέ την μεταβαλλόμενη νοοτροπία της ελληνικής διανόησης.

Ρωξάνη Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

Κ. ΜΠΕΗ, *Τό πρόβλημα του δικαίου και των ήθικων αξιών - ή περιπέτεια του ανθρώπου ανάμεσα στό καλό και στό κακό*, Έκδόσεις EUNOMIA Verlag, Άθήνα, 1997, σελ. 528.

Τό βιβλίο του Κ. Μπέη, είκοσι ένα κεφάλαια (492 σελίδες), αποτελεί θησαύρισμα γνώσεων, πρωτότυπων θεμάτων και κριτικών «σταθμίσεων» για ένα τόσο επίκαιρο θέμα, όπως είναι ή σχέση κανόνων δικαίου και ήθικης, κι αυτό, από ένα πνευματικό άνθρωπο, που όλο τό έργο του συνιστά παράδειγμα σύζευξης της νοητικής διορατικότητας και της γνήσιας αισθαντικότητας, ενός έρωτικού πάθους σαράντα χρόνων για την αλήθεια και τό δίκαιο. Τό βιβλίο έχει τέσσερις, κυρίως, βασικές άρετές: *Πρώτον*: έκφραστική σαφήνεια και επικοινωνιακή αμεσότητα. Είναι λόγος που κλιμακώνεται και λόγος συχνά εύρυθμος. Παράδειγμα: «Όμως ξαναρχόταν» (τό κακό). «Σταθερά». Τό σκοτάδι της νύχτας έδιωχνε τό φώς της ήμέρας, ό πόνος έφθειρε την εύρωστία. Ή απόγνωση του θανάτου κατασπάραζε τή χαρά της γέννησης της νέας ζωής» (σ. 48). *Δεύτερη άρετή*: Τό βιβλίο περιέχει πρωτότυπες θέσεις, όπως είναι, π.χ., ή κριτική θεώρηση της κυρωτικής λειτουργίας και των κανόνων της ήθικης· της κοινωνικής ήθικης που στην ωφελιμιστική της διάσταση «σφετερίζεται (...) τό χώρο του θετικού δικαίου» (σ. 476), στερημένη διαλεκτικής δομής και δίχως τις έγγυήσεις της διαλεκτικής της δικαιοκρατούμενης δίκης· ό αντίλογος στην κατανόηση των ήθικων αξιών ως αποφυγής του κακού, ή διάκριση κανόνων της κοινωνικής ήθικης - δεκτικών μεταβολής έν σχέσει προς τόν χρόνο και προς τόν τόπο - και κανόνων καθαρής ήθικης (π.χ. καντιανή κατηγορική προσταγή) μέ απόλυτη αξία· ή άποψη για τις *Ευμενίδες* του Αίσχylου, ότι συνιστούν τό πρώτο γραπτό μνημείο για τή διαλεκτική του δικαίου και τή διαλεκτική της δίκης. *Τρίτη άρετή*: Ή ίδια ή διαλεκτική προσέγγιση, που κατανοεί και καταγράφει ακριβώς τή διαλεκτική των κοινωνικών σχέσεων (έξουσίας και αντίστασης προς αυτήν, έννομης τάξης και πολιτικής άνυπακοής). Π.χ. ό εύστοχος λόγος για την αλήθεια στην έκδίκηση μιας υπόθεσης: «Ή αλήθεια, την όποία έκφράζει ή ιδέα ή ή αξία του αγαθού, δέν είναι αυτοφυής και μονοδιάστατη όντότητα, μέ αιώνια και αναλλοίωτη υπόσταση. Είναι ή διαλεκτική σύνθεση που έχει άναδειχθεί, άφου προηγουμένως διήλθε από περισσότερες αντίπαλες βαθμίδες σέ στενή συνάρτηση μέ τις ιδιορρυθμίες κάθε εξατομικευμένης διαφορής ή υπόθεσης που δικάζεται» (σ. 202). Ο συγγραφέας προβαίνει σέ διειδυτικότατες αναλύσεις που αναφέρονται: στα αισθήματα της δυσαρέσκειας, του μίσους, της εκδίκησης, στην ανταπόδοση, στους γραπτούς νόμους, στην κατοχύρωση των συμφερόντων των ισχυρών από τους κανόνες της έννομης τάξης, στην αντιπαράθεση, μέσα στην ιστορική διαδρομή, φυσικού δικαίου και θετικού δικαίου· στη διαλεκτική σχέση των κοινωνικών πραγματικοτήτων έξουσίας και αντίστασης· στην άναρχία· στην έννομη τάξη και στην πολιτική άνυπακοή· στα θεμελιακά δικαιώματα του ανθρώπου (μέ υπόμνηση του πλατωνικού *Κρίτωνος*), στην έπιείκεια κ.ά. Έπιτυχής είναι ό φωτισμός ξεχασμένων νοημάτων, όπως, π.χ., του νοήματος στό χωρίο 943 e των πλατωνικών *Νόμων*, προδρομικού της άρχής της δίκαιης δίκης (σελ. 128)· του αποσπάσματος 198 του Δημο-

κρίτου, καθοριστικοῦ «κατὰ τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ στοχασμοῦ γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ προβλήματος τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ» (σελ. 49). Ὅπως ἐπιτυχεῖς εἶναι οἱ κριτικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸν πλατωνικὸ Κρίτωνα, ὡς διάλογο ποὺ δὲν ἐστιάζεται μόνο στὴν ἐμμονὴ τοῦ Σωκράτη στὴ νομιμότητα (βλ. σσ. 185 ἐξ.). Τέταρτη ἀρετὴ τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ βαθιὰ γνώση ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῶν πηγῶν (ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας - τῆς ποίησης τοῦ Ὁμήρου, Ἡσιόδου, τῶν Τραγικῶν, τῆς σύγχρονης, τῆς Γραφῆς, τῆς φιλοσοφίας, ἀρχαίας, νεότερης, σύγχρονης, τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, τῆς νομολογίας, κ.ἄ.).

Χαρακτηριστικὸ τοῦ συγγράμματος εἶναι ὅτι τὰ ἀρχαῖα χωρία παρατίθενται μὲ ἀκρίβεια καὶ μεταφράζονται εὐστοχα σὲ ζωντανὸ νεοελληνικὸ λόγο ἢ συναρθερώνονται πρωτότυπα μὲ ἐξαγγελτικὲς προτάσεις σὲ ἐνιαῖο λόγο μὲ ἀρμοστήρα κάθε φορὰ ἓνα βασικὸ νόημα (βλ. π.χ. σσ. 164-165). Ὁ Κ. Μπέης πραγματεύεται τὰ θέματα τοῦ βιβλίου τοῦ «ὥσπερ ἀργυρογνώμων» κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Ἀριστοτέλη (Ρητ., Α 15, 1375a 30-32). Ἀπὸ τίς πολλαπλὲς ὁψεις τῆς θεώρησης αὐτῆς θὰ μείνω ἐδῶ σ' ἓνα ἀπὸ τὰ ἀφθονα παραδείγματα ἐκτίμησης τῶν νοητικῶν δεδομένων, μὲ ἀναφορὰ στὴ ζωντανὴ πραγματικότητα: ὁ Κ. Μπέης, ἀφοῦ ἀναφέρει μία περίπτωση - ποὺ διέσωσε ὁ Τίτος Λίβιος-, ἐνδεικτικὴ τῆς προτεραιότητος τῶν θεϊκῶν κανόνων τοῦ φυσικοῦ δικαίου «ἀπέναντι στὶς αὐθαίρετες ἐπιταγὲς τῆς ἀνθρώπινης ἀλαζονείας», καταλήγει (Παρόμοια) «ὑπερήφανη ἀπάντηση ἔδωσαν ἔκτοτε ἐπανειλημμένως ἀγωνιστὲς τῆς ἀντίστασης ἐνώπιον τῶν στρατοδικείων τῆς αὐθαιρεσίας ἐχθρικῶν καὶ ἐσωτερικῶν ἀρχῶν κατοχῆς τῆς χώρας» (σ. 175. Πβ. τὰ λεγόμενα, μὲ ἀφορμὴ τὸ μῦθο τοῦ Προμηθέα, γιὰ τὸ ἠθικὸ χρέος τοῦ προδρομικοῦ - ὑπεύθυνου πολίτη καὶ σκεπτόμενου ἀνθρώπου κάθε ἐποχῆς, σ. 218). Ἀπὸ τὰ ἄλλα κεφάλαια τοῦ βιβλίου θὰ σταχυολογήσω ἐπιλεκτικὰ κάποιες ἀξιοπρόσεκτες κριτικὲς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα, ὅπως εἶναι: ἡ διττὴ, θετικὴ καὶ ἀρνητικὴ, θεώρηση τῆς σοφιστικῆς, οἱ ἐνστάσεις στὴν κριτικὴ τοῦ Porree γιὰ τὴν πλατωνικὴ οἰκειοπραγία, ὁ μὴ ἀποκλεισμός τῆς ἰσχύος τῶν ἀπόλυτων ἠθικῶν ἀξιῶν - ὅταν ἡ ἰσχύς αὐτὴ ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὸν ὀρθὸ λόγο -, ἡ ἀναγνώριση σειρᾶς δικαϊκῶν ἀρχῶν, δεσμευτικῶν, ὅπως καὶ οἱ κανόνες τοῦ θετικοῦ δικαίου, οἱ εὐστοχεῖς ἐνστάσεις στὴν κριτικὴ τοῦ Π. Κανελλόπουλου γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ μεσότη-
τα. Καὶ θὰ μεταφέρω αὐτούσια τὴ συμπερασματικὴ — συνοπτικὴ — θεώρηση τῶν τριῶν μεγεθῶν τῆς ἔρευνας, τοῦ δικαίου, τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς, τῆς δικαιοσύνης: «Κοινὸ σημεῖο (...) [τους] εἶναι ἡ θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ ἀξιολόγηση τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς. Ἡ κοινωνικὴ ἠθικὴ ἀξιολογεῖ μὲ βάση τὰ ἐκτιμητικὰ μέτρα τοῦ κατὰ τὸν ὀρθὸ λόγο ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ὅπου (...) ὡς ἀγαθὸν θὰ πρέπει νὰ νοηθεῖ ὁ σωρεῖτης τῶν ἀξιῶν ποὺ συγκροτοῦν τὸ πρότυπο τοῦ ἐνάρετου ἀνθρώπου. Ἀντιθέτως ἡ δικαιοσύνη ἀξιολογεῖ μὲ βάση τὰ ἐκτιμητικὰ μέτρα τοῦ δικαίου ἢ τοῦ ἀδίκου, ὅπου ὡς δίκαιο νοεῖται ἡ μεσότης καὶ ἡ ἀναλογικότητα κατὰ τὴ στάθμιση τῶν συμπλεκόμενων ἀντιθέτων συμφερόντων (...) Καὶ οἱ ἠθικὲς ἀξίες (...) κινοῦνται στὴν πειστικὴ βάση τῆς ἀρχῆς τῆς μεσότητος (...). Τὸ δίκαιο ἀξιολογεῖ τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ μὲ μέτρο ἐκείνη τὴν ὀριοθέτηση τῶν δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων, ποὺ συντελεῖ περισσότερο στὴ διαφύλαξη τῆς κοινωνικῆς εἰρήνης (σσ. 484-5). Εἶναι φανερό ὅτι ὁ τρόπος προσέγγισης τῶν προβλημάτων ἀπὸ τὸν Κ. Μπέη κάνει τὸν ἀναγνώστη νὰ συνοδοιπορεῖ μὲ αἶσθημα συνεποῦς-καλόθυμα στὴ συνεχῆ περιπέτεια - πορείας ἀνάμεσα στὸ καλὸ καὶ στὸ κακό, στὶς ἀπαντήσεις καὶ ἀνταπαντήσεις μέχρι τὴν τελικὴ διαλεκτικὴ σύνθεση.

Ἄννα Κελεσιδοῦ

Ὁ Νίτσε καὶ οἱ Ἕλληνες, Ἑποπτ. Τερέζα Πεντζοπούλου - Βαλαλά, Μτφρ. - Ἑπιμ. Ἰ. Σ. Χριστοδούλου, Ἐκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 1997, σελ. 156.

Μὲ τὸν τίτλο Ὁ Νίτσε καὶ οἱ Ἕλληνες παρουσιάζεται ἀπὸ τίς ἐκδόσεις «Ζήτηρος» μία ἀπὸ τίς πιὸ καλαίσθητες καὶ τεχνικὰ ἄρτιες ἐκδόσεις φιλοσοφικοῦ βιβλίου ποὺ ἔγιναν τὰ

